

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

SOSIAL DİALEKTLƏRİN LİŖQVİSTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

İxtisas: 5704.01 – “Dil nəzəriyyəsi”

Elm sahəsi: Filologiya elmləri

İddiaçı: **Münəvvər Teymurxan qızı Zeynalova**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2026

Dissertasiya işi Azərbaycan Dillər Universitetinin Ümumi dilçilik kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya elmləri doktoru, professor
Azad Yəhya oğlu Məmmədov

Rəsmi opponentlər: filologiya elmləri doktoru, professor
Zəmfira Şahnəzər qızı Məmmədova

filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent
Sevinc Səlim qızı Məmmədzadə

filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru
Nigar Vəqif qızı Seyidova

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Dillər Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən FD 2.12 Dissertasiya şurası.

Dissertasiya şurasının
sədr müavini: filologiya elmləri doktoru,
dosent
Həmidə Əhməd qızı Əliyeva

Dissertasiya şurasının
elmi katibi: filologiya elmləri doktoru,
dosent
Aysel İlqar qızı Məmmədbəyli

Elmi seminarın sədri: filologiya elmləri doktoru,
dosent
Leyla Musa qızı Xanbutayeva

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Dilin təbiətində ictimai mahiyyət aparıcı rola malikdir və o, bütövlükdə çoxşaxəli və çoxfunksiyalı hadisədir. İctimai təbiətli hadisə olan dildə bioloji, psixoloji, mədəni, siyasi, coğrafi-ərazi amillər də az əhəmiyyət kəsb etmir. Dilin sosial aspektləri onun istifadə sahələri ilə sıx bağlıdır və dildə danışan xalqın inkişafı həmin dilin də inkişafına təkan verir.

Dil faktlarının linqvistik təhlilinə sosial təhlilin də əlavə edilməsi onun ictimai təbiətinə dərinlən nüfuz etməyə imkan yaradır. Bu baxımdan dilçilik və sosiologiya elmlərinin çarpazlaşdığı yerdə yaranan fənlərarası sosiolinqvistika elm sahəsi kimi XX əsrin 60-cı illəri, xüsusən də XXI əsrin əvvəllərindən intensiv inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur. U.Brayt məhz bu dövrdə sosiolinqvistikanın müstəqil elm sahəsi kimi özünün yüksək inkişaf dövrü yaşadığını yazırdı.¹

Sosiolinqvistikanın təşəkkülü və inkişafı Amerika dilçiləri D.Hayms² və U.Labovun³ adları ilə bağlıdır. Bu dövrdə ənənəvi dilçiliyin sosiolinqvistika ilə əvəzlənməli olduğunu düşünən müəlliflər öz fikirlərini cəmiyyətin dildən kənarda mövcud ola bilməməsi, dilin, əslində, bütünlüklə cəmiyyətə xidmət etməsi və cəmiyyət hadisələrini əks etdirmək iqtidarında olması faktı və müddəası ilə əsaslandırırdılar. Dil daşıyıcılarının sosial həyatını da özündə əks etdirir. Dil və cəmiyyətin sarsılmaz vəhdətini nəzərə alan Ə.Ə.Rəcəbli "*dili cəmiyyətin inkişafının özünəməxsus barometri*" adlandırır.⁴

¹ Bright, W.O. Sociolinguistic variation and language change / W.O.Bright, A.K.Ramanujan. // Proceedings of the 9th International Congress of Linguistics. – The Hague, – 1964. – p.1107-1113.

² Hymes, D. Models of the Interaction of Language and Social Life // In: J.J.Gumperz and H.Dell, Eds., Direction in Sociolinguistics: The Ethnography of Communication, Holt, Rinehart and Winston, – New York: – 1972. – p.35-71; Hymes, D. Foundations in Sociolinguistics: An Ethnographic Approach / D.Hymes. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, – 1974. – 245 p.

³ Labov, W. The Social Stratification of English in New York City / W.Labov. – Washington, D.C.: Center for Applied Linguistics, – 1966. – 655 p; Labov, W. Dialect diversity in America / W.Labov. – University of Virginia Press, – 2012. – 188 p.

⁴ Rəcəbli, Ə.Ə. Sosiolinqvistika / Ə.Ə.Rəcəbli. – Bakı: Nurlan, – 2004. – s.4.

Sosiolinqvistika elmi müxtəlif bilik sahələri ilə əlaqədardır. Bunlar arasında semiotika və onun aspektləri (sintaktika, semantika, praqmatika) ilə sosiolinqvistika arasındakı sıx əlaqə diqqəti cəlb edir. Semiotikanın aspektləri arasında sosiologiya praqmatika (interpretantların dil işarələrinə münasibəti) ilə sıx əlaqəlidir. Bunların hər ikisi – sosiologiya və praqmatika insanlar, cəmiyyət və onun sosial qrupları ilə bağlıdır. Dil işarələri və onlardan istifadə edən insanlar arasındakı münasibətləri öyrənən praqmatika insanı cəmiyyətin, dil və nitq kollektivinin üzvü kimi nəzərdə tutmur. Bunlar arasında başlıca fərq praqmatik təhlildə sosioloji cəhətin açıq şəkildə təzahür etməməsindədir. Bununla belə, hər iki fənn nitq fəaliyyətinin öyrənilməsi ilə məşğuldur, bir-birinə təsir göstərir və qarşılıqlı əlaqədədir.

Mütləq yeknəsəqlik təbii dilə yad keyfiyyətdir, çünki onun birliyinin formalaşmasına xidmət edən amillərlə yanaşı, onun müxtəlifliyini yaradan amillər də mövcuddur. Cəmiyyətin üzvləri arasında sosial qarşılıqlı əlaqə onun sosial qrup kimi bütövlüyünü qoruyur və onun linqvomədəni konseptuallaşmasının ilkin şərtidir. Dil və cəmiyyətin sosial strukturu vahid sosial bütövün bir-birindən asılı komponentləridir və sosial strukturun dildə əks olunması bu əlaqənin şəffaf formalarından biridir. Dilin sosial diferensiallaşmasının öyrənilməsi konkret dilin xidmət etdiyi cəmiyyətin sosial təbəqələşməsini, situasiya və üslubi amillərini, eləcə də müxtəlif danışq aktlarında iştirak edən dil daşıyıcılarının status və rol xüsusiyyətlərini aşkar və şərh etməyə imkan verir. Dilin sosial diferensiallaşmasının, yəni dilin şaquli üzvlənməsinin tədqiqi, bir tərəfdən, verbal ünsiyyət prosesində işlənmə şərtləri və təbiətindən asılı olmayaraq, onun sosial təbəqələşməsinin statik mənzərəsini, digər tərəfdən, sosial diferensiallaşmaya məruz qalmış dil sisteminin fəaliyyət dinamikasını müəyyənləşdirməyə imkan verir. Qeyd edilmiş bu məqamlar tədqiqatın mövzusunun aktuallığı kimi dəyərləndirilə bilər.

Tədqiqatın işlənmə dərəsi. Dilin sosial diferensiallaşması ideyaları müasir sosiolinqvistikanın banilərini sələfləri İ.A. Boduen

de Kurtene⁵, F. de Sössür⁶, A. Meye⁷, A. Martine⁸ tərəfindən irəli sürülmüşdür. Sosial dialektlərin elmi baxımdan sistemli öyrənilməsinə isə XX əsrdən başlanılmış və məhz bu dövrdən onların öyrənilməsi üçün yeni üsul və yanaşmalar işlənib hazırlanmışdır. Bu dilçilər arasında U.Labov, R.T.Bell, L.L.Carli, J.K.Çambers, P.Ekert, J.Holms, D.Hayms, B.Bernşteyn, R.A.Hadson, P.Tracil⁹,

⁵ Бодуэн де Куртенэ, И.А. Избранные труды по общему языкознанию: [В 2 т.] / И.А.Бодуэн де Куртенэ. – Москва: Издательство Академии наук СССР, – 1963. – т.1. – 384 с.

⁶ Соссюр, Ф. Курс общей лингвистики / Ф. де Соссюр. – Екатеринбург: Изд-во Уральского университета, – 1999. – 432 с.

⁷ Мейе, А. Сравнительный метод в историческом языкознании / А.Мейе. – Москва: УРСС, – 2010. – 101 с.

⁸ Мартине, А. Основы общей лингвистики // Новое в лингвистике. – Москва: Издательство иностранной литературы, – 1963. – Вып. 3. – с.366-566.

⁹ Labov, W. The Social Stratification of English in New York City / W.Labov. – Washington, D.C.: Center for Applied Linguistics, – 1966. – 655 p.; Labov, W. Sociolinguistic Patterns / W.Labov. – University of Pennsylvania Press, – 1973. – 344 p.; Labov, W. Principles of Linguistic Change / W.Labov. – Wiley-Blackwell, – 2010. – Vol. 3: Cognitive and Cultural Factors. – 448 p.; Labov, W. Dialect diversity in America / W.Labov. University of Virginia Press, – 2012. – 188 p.; Белл, Р.Т. Социолингвистика: цели, методы и проблемы / Р.Т.Белл. – Москва: Международные отношения, – 1980. – 320 с.; Bell, A. Language Style as Audience Design // – USA: Cambridge University Press, Lang., Sec. 13, – 1984. – p.145-204.; Carli, L.L. Gender, language, and influence // Journal of Personality and Social Psychology, – 1990. 59(5), – p.941-951; Chambers, J.K. Dialectology / J.K.Chambers, P.Trudgill. – Cambridge: Cambridge University Press, – 1998. – 224 p.; Chambers, J.K. Sociolinguistic Theory: Linguistic variation and its social significance / J.K.Chambers. 2nd ed. – Oxford: Blackwell, – 2003. – 320 p.; Chambers, J.K. Dialectology / J.K.Chambers, P.Trudgill. – 2nd ed. Cambridge: Textbooks in Linguistics, – 2004. – 238 p.; Eckert, P. Jocks and Burnouts: Social Categories and Identity in the High School / P.Eckert. – New York: Teachers College Press, – 1989. – 208 p.; Eckert, P. Style and sociolinguistic variation / P.Eckert, J.R.Rickford. – Cambridge: Cambridge University Press. – 2001. – 360 p.; Holmes, J. An introduction to Sociolinguistics / J.Holmes. – 4th ed. Routledge, – 2013. – 512 p.; Hymes, D. Models of the Interaction of Language and Social Life // In: J.J.Gumperz and H.Dell, Eds., Direction in Sociolinguistics: The Ethnography of Communication, Holt, Rinehart and Winston, – New York: – 1972. – p.35-71.; Hymes, D. On communicative competence // In J. Pride, & J.Holmes (Eds.), Sociolinguistics. – Harmondsworth: Penguin Books, – 1972. – p.269-285.; Hymes, D. Foundations

Y.D.Deşeriyev, Q.A.Baqana, V.İ.Belikov, V.D.Bondaletov, A.V.Vinoqradov, V.A.Zveginsev, N.B. Meçkovskaya¹⁰, Azərbaycan dilçilərindən Ə.Ə.Rəcəbli, F.Y.Veysəlli, A.Y.Məmmədov, J.Ə.Qəribova, N.Ç.Vəliyeva, M.Y.Abbasova, A.T.Fərəcov, G.A.Məmmədova¹¹ və b-nin adlarını qeyd edə bilərik. Bu müəlliflərin tədqiqatlarında sosial dialektlər müxtəlif aspektlərdən: variativləşmə, sinfi ayrılma, cinsə görə dialektdə sözlərin fərqli formaları, sosial dialektlərin linqvistik dəyişməsi prinsipləri və s.

in Sociolinguistics: An Ethnographic Approach / D.Hymes. – Philadelphia: University of Pennsylvania Press, – 1974. – 245 p.; Бернштейн, Б. Класс, коды и контроль: структура педагогического дискурса / Б.Бернштейн. – Москва: Просвещение, 2008. – 271 с.; Bernstein, B. Class, Codes and Control: Towards a theory of educational transmission / B.Bernstein. – London and New York. Psychology Press, – 2003. – Том 3. – 167 p.; Hudson, R.A. Sociolinguistics / R.A.Hudson. – Cambridge: Cambridge University Press, – 1996. – 279 p.; Trudgill, P. Sociolinguistics: An Introduction / P.Trudgill. – Penguin: – 1974. – 189 p.; Trudgill, P. The Social differentiation of English in Norwich / P.Trudgill. – Cambridge: Cambridge University Press, – 1974. – 211 p.

¹⁰ Дешериев, Ю.Д. Социальная лингвистика / Ю.Д.Дешериев. – Москва: Наука, – 1977. – 382 с.; Багана, Г.А. Язык и общество: социолингвистические аспекты / Г.А.Багана. – Санкт-Петербург: Алетейя, – 2003. – 115 с.; Беликов, В.И. Социолингвистика / В.И.Беликов, Л.П.Крысин. – Москва: Издательский центр РГГУ, – 2001. – 317 с. Бондалетов, В.Д. Социальная лингвистика / В.Д.Бондалетов. – Москва: Просвещение, – 1987. – 159 с.; Виноградов, А.В. Основные проблемы социолингвистики / В.В.Виноградов. – Москва: Наука, – 1972. – 160 с.; Звегинцев, В.А. Социальное и лингвистическое в социолингвистике / В.А.Звегинцев. – Москва: Изд-во МГУ, –1996. – с.108-119.; Мечковская, Н.Б. Социальная лингвистика / Н.Б.Мечковская. – Москва: Аспект-Пресс, –1996. – 207 с.

¹¹ Rəcəbli, Ə.Ə. Sosioliqviştika / Ə.Rəcəbli. – Bakı: Nurlan, – 2004. – 516 s.; Veysəlli, F.Y. Sosiodilçilik / F.Y.Veysəlli. – Bakı: Mütərcim, – 2022. – 93 s.; Qəribova, J.Ə. Sosioliqviştika / J.Ə.Qəribova. – Bakı: Sim-Sim, – 2025, – 384 s.; Məmmədov, A.Y. Diskurs təhlilinin koqnitiv perspektivləri / A.Y.Məmmədov, M.Y.Məmmədov. – Bakı: Çarşıoğlu, – 2010. – 96 s.; Vəliyeva, N.Ç. Qloballaşan dünyada multikulturalizm şəraitində dilin inkişafı / N.Ç.Vəliyev. – Bakı: Avropa, – 2017. – 481 s.; Abbasova, M.Y. İngilis dilinin tədqiqinə sosioliqviştik yanaşmada müasir tendensiyaalar : / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis./ – Bakı, 2021. – 138s.; Fərəcov, A.T. Dilin sosial diferensiallaşması: /filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. avtoreferatı. / – Bakı, 2022. – 30 s.; Məmmədova, G.A. İngilis dilinin amerikan variantının regional və sosial dialektləri: / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. avtoreferatı / – Bakı, 2023. – 28 s.

tədqiq edilmişdir. İşdə sosial dialektlərin linqvistik xüsusiyyətləri tədqiqata cəlb edilmiş, sosial dialektlərdə sosiallığın təzahürünün elektro-akustik və eksperimental-fonetik təhlili aparılmışdır.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Dilin cəmiyyətdə meydana çıxan dialekt müxtəlifliyi və fərqli tələffüz xüsusiyyətləri tədqiqatın obyektini, eyni cəmiyyət daxilində yaşayıb, eyni dilin daşıyıcısı olan müxtəlif sosial sinif və təbəqə nümayəndələrinin nitqindəki linqvistik xüsusiyyətlərin araşdırılması və müqayisə əsasında sistemləşdirilib ümumiləşdirilməsi isə tədqiqatın predmetini təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi dilin sosial, funksional diferensiallaşması problemi, nitqin müxtəlif formalarında sosiallığın təzahür formaları, sosial dialektlərin formalaşmasına təsir edən mühüm amillərin müəyyənləşdirilməsi məsələləri, eləcə də sosial dialektlərdə fonetik-fonoloji və leksik-semantik səviyyədə təzahür edən sosiallığın səbəblərini aşkara çıxarmaqdan ibarətdir. Bu məqsədə nail olmaq üçün işdə aşağıdakı *vəzifələr* yerinə yetirilmişdir:

- dilin diferensiallaşması problemini araşdırmaq;
- nitqin müxtəlif formalarını sosiallığın təzahür forması kimi müəyyənləşdirmək;
- dilin sosial diferensiallaşması məsələsini aydınlaşdırmaq;
- dildə sosial dialektlərin tədqiqi tarixini araşdırmaq;
- sosiolektlərin formalaşmasına təsir edən ictimai-siyasi amilləri öyrənmək;
- sosial dialektlərdə linqvistik və ekstralingvistik amillərin qarşılıqlı əlaqəsini aşkara çıxarmaq.

Tədqiqat metodları. Tədqiqat işində müşahidə, kontekstual təhlil, müqayisə metodlarından istifadə edilmiş, fonetik-fonoloji səviyyədə sosiallığı müəyyən etmək üçün eksperimental-fonetik təhlil aparılmışdır.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

- sosial amillər dil istifadəsinə çox mühüm təsir edir, sosismlar daxilində fərqli nitq nümunələrini nümayiş etdirir. Müxtəlif dil variasiyaları isə cəmiyyətdə sosial kimlikləri və qrup mənsubiyyətlərini gücləndirməyə kömək edir;

– müxtəlif sosial qruplar çox vaxt fərqli leksikona malikdir. Məsələn, jarqon, arqo və ya danışiq dilləri yaşa, cinsə və ya şəxsin aid olduğu sinfə görə dəyişir. Gənclər yaşlı nəsilədən fərqli olaraq, öz jarqonlarını yarada və istifadə edə bilirlər;

– sosial dialektlər danışanın sosial mənşəyinə əsasən zaman, aspekt və ya cümlə strukturlarının istifadəsində müxtəliflik nümayiş etdirir;

– sosial sinif, təhsil və cins amili rəsmi və ya qeyri-rəsmi dildən hansı formada istifadə edilməsinə güclü təsir göstərir. Yüksək sosial siniflər daha rəsmi üsluba üstünlük verirsə, işçi sinif icmaları isə təsadüfi və ya birbaşa müraciət formalarından istifadə edirlər;

– sosial dialektlərin daşıyıcıları sosial kontekstdən asılı olaraq müxtəlif dil variantları arasında tez-tez keçid edirlər və bu, xüsusən ikidilli və ya ikidialektli danışanlar arasında geniş yayılmış hadisədir;

– dil xüsusiyyətləri sosial kimliyin markerləridir və fərdlərə müəyyən sosial qrupa aid olduqlarını bildirməyə kömək edir;

– şəhər və ya kosmopolit ərazilərdə sosial dialektlərin inteqrasiyası mümkündür və bu da fərqli dialekt xüsusiyyətlərinin bərabərləşməsinə gətirib çıxarır;

– cəmiyyətdə bəzi dialektlər “prestijli” və ya daha çox “damğalanmış” kimi qəbul edilir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqatın elmi yeniliyi intellektual fəaliyyətlə əlaqəli sosial dialektlərin linqvistik portretlərinin yaradılması, sosial dialektlərin seqment səviyyəsinin formalaşmasında fərdi dil yarımsistemlərinin rolunun müəyyən edilməsi, eləcə də nitq interaksiyasının formasından asılı olaraq kommunikanların sosial mənsubiyyətinin kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinin müəyyən edilməsindədir. İşdə sosial amillər səbəbindən yaranan dialektlər sosial dialektlər (sosiolekt) kimi tədqiq edilmiş, mövzunun tarixi və tədqiqi məsələləri geniş və sistemli şəkildə təhlil edilmişdir. İşdə sosial dialektlərin ərazi dialektlərindən fərqləndirilməsi, professionalizm, peşə sözlərinin, slenq və jarqon, internet slenqinin, cins və yaş amillərindən irəli gələn nitq fərqliliklərinin sosial dialekt kimi tədqiqi Azərbaycan dilçiliyində ilk cəhd kimi dəyərləndirilə bilər. Akustik təhlil, müasir texnologiya və metodların tətbiq edilərək dinləyicinin

dialekt xüsusiyyətlərinin qavrama üsullarının öyrənilməsinə cəhd də işin elmi yeniliyinə aid edilə bilər.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqat işi dil və sosial amillərin vəhdəti üzərindən aparıldığından həm dilçilik, həm də digər sahələrlə əlaqəsi, eləcə də dilin sosial konsituasiyalarda necə işləndiyi, cəmiyyətlə qarşılıqlı əlaqəsinin təsviri və şərhinə sosial amilləri daxil etməklə dilin nəzəri-praktik məsələlərinin araşdırılması baxımından mühüm nəzəri əhəmiyyət kəsb edir. Tədqiqatın nəzəri müddəaları dil variantlarının sosial alət, şəxsiyyətin identiklik markeri və təsir vasitəsi kimi araşdırılması baxımından da əhəmiyyətlidir. Tədqiqatın nəticələri real ünsiyyət situasiyalarında inklüzivlik, representativlik və effektiv ünsiyyət kimi konkret tətbiq imkanlarına malikdir. Tədqiqat zamanı aparılmış eksperimentin nəticəsi təhsil, sosial ünsiyyət, cins və gender siyasətinin formalaşdırılması, sosial bərabərlik də daxil olmaqla müxtəlif sahələrdə praktik əhəmiyyətə malikdir. Tədqiqatın nəticələrindən ali təhsil müəssisələrində “Sosial və regional dialektlər” adlı metodik vəsaitlərin hazırlanmasında istifadə oluna bilər. Bu gün Azərbaycanın ali və orta təhsil müəssisələrində sinif otaqları və auditoriyalarına daxil olan müəllimlərin dərş prosesində aid olduqları ərəzi dialektindən istifadə hallarını nəzərə alsaq, onda filoloji fakültələrdə təhsil alan tələbələrin belə vəsaitlərə kəskin ehtiyac duyduqları qənaətinə gəlmək olar. Tədqiqatın nəticələrindən magistrlik dissertasiyaları, dərş və metodik vəsaitlərin hazırlanmasında istifadə edilə bilər.

Aprobasiyası və tətbiqi. Tədqiqatla bağlı respublika və xarici mətbuatda 7 məqalə, beynəlxalq və respublika konfranslarında 10 tezis çap edilmişdir.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya Azərbaycan Dillər Universitetinin Ümumi dilçilik kafedrasında yerinə yetirilmiş və kafedranın iclaslarında müzakirə edilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya giriş, 3 fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. İşin giriş hissəsi 6 səhifə (11 730 işarə), I fəsil 44 səhifə (85 380 işarə), II fəsil 45 səhifə (89 530 işarə), III fəsil 39 səhifə (60 488 işarə),

Nəticə hissəsi 3 səhifə, 5 513 işarədir. İşin ümumi həcmi istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı istisna olmaqla 252 641 işarədir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Tədqiqatın **“Giriş”** hissəsində mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi əsaslandırılır, tədqiqatın obyektı və predmeti, məqsəd və vəzifələri, metodları, müdafiəyə çıxarılmış müddəalar müəyyənləşdirilir, tədqiqatın elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti, aprobasiyası və tətbiqi, yerinə yetirildiyi təşkilatın adı, strukturu və işarə ilə ümumi həcmi haqqında məlumat verilir.

Tədqiqatın **“Dilin diferensiallaşması problemi”** adlı I fəslinin **“Dilin funksional diferensiallaşması”** adlı I paragrafında dil sosial institut, onun sosial diferensiallaşması isə dil və cəmiyyət arasındakı əlaqə forması kimi izah edilir. Dilin sosial diferensiallaşmasının öyrənilməsi sosiolingvistikanın əsas vəzifələrindən biridir.¹² Dilin sosial diferensiallaşması cəmiyyətin sosial müxtəlifliyi və onun daxilində sosial qrupların mövcudluğu ilə müəyyən edilir. F.Y.Veysəlliyyə görə, *“cəmiyyətin təbəqələşməsi dildə özünü büruzə verir. Bu xüsusiyyətləri dil qədər açıb göstərən ikinci bir fenomen yoxdur”*.¹³

Müasir sosiolingvistik tədqiqatlarda dilin sosial diferensiallaşması problemi, mövcudluğu danışanların sosial, peşə, təhsil, mədəni və bəzi digər “qazanılmış” xüsusiyyətlərindəki fərqlərlə müəyyən edilən lingvistik törəmələrə diqqət yetirilməklə araşdırılır. Müasir şəraitdə bir çox dillərin sosial diferensiallaşmasına aid vacib bir xüsusiyyət qeyd olunur: *“...dilin sosial diferensiallaşmasının yeni bir strukturu yaranır ki, burada uzun müddət istifadə olunan bir çox kateqoriyalar yeni məzmunla zənginləşir. Ənənəvi əkslilik təşkil edən sosial və ərəzi dialektlərinin yerinə sosial və qeyri-sosial meyarların – sosial-ərəzi, etnososial,*

¹² Жирмунский, В.М. Марксизм и социальная лингвистика // – Ленинград: Вопросы социальной лингвистики. –1969. – с.14.

¹³ Veysəlli, F.Y. Sosiodilçilik / F.Y.Veysəlli. – Bakı: Mütərcim, – 2022. – s.33.

sosial-demoqrafik və digər dialektlərin kəsişməsində yerləşən yeni törəmələr formalaşır".¹⁴

Sosial olanın dildə transformasiyası son dərəcə mürəkkəbdir və bunun nəticəsində dilin sosial strukturu və insanların cəmiyyətdəki nitq davranışının strukturu dilin sosial təbiəti ilə şərtləndirilsə də, cəmiyyətin sosial strukturunda birbaşa analogiya tapmayan xüsusi əlamətlərlə səciyyələnir. J.Ə.Qəribovaya görə, sosial olan dedikdə *"sosial həyatın və ya solumun müxtəlif aspektləri nəzərdə tutulur"*.¹⁵

Dilin funksional diferensiallaşmasının mahiyyəti onun kommunikativ funksiyasından irəli gəlir. Dilin kommunikativ və sosial funksiyaları arasındakı dialektik vəhdətin aydınlaşdırılması prinsipial əhəmiyyət daşıyır. Dilin sosial funksiyaları onun kommunikativ funksiyasının cəmiyyətin müxtəlif dairələrində konkret şəkildə həyata keçirilməsini ehtiva edir. Dilin sosial funksiyaları onun daxili strukturunun ayrı-ayrı səviyyələrinə deyil, bütövlükdə dilə aiddir. Dilin funksional diferensiallaşmasından bəhs edərkən onun ekspressiv, estetik, qneseoloji və s. funksiyaları da xüsusi maraq doğurur.

R.V.Pazuxinin fikrincə, kommunikativ funksiya dili bütövlükdə səciyyə edən konstitutiv funksiya və digər funksiyalar iyerarxik qaydada ona tabedir: *"Dilin funksiyalarından danışarkən üç səviyyəni ayırmaq lazımdır: konstitutiv (dilin təbiətini müəyyən edən funksiya və ya funksiyalar), əltsəviyyə (dilin ayrı-ayrı səviyyələrinin vahidlərinin funksiyaları) və episəviyyə (dilin konkret situasiyalarda istifadəsi)"*.¹⁶

Dilin (nitqin) funksiyalarını aşağıdakı kimi təqdim etmək olar: nominativ, magik, indeksal, ekspressiv, sosial, praqmatik, üslubi, etoloji, koqnitiv, kreativ (yaradıcı), konstitutiv, interlingvistik (dillərarası) funksiya. Ümumilikdə bu funksiyaları informativ-kommunikativ, tənzimləmə-informativ və affektiv-kommunikativ olmaqla qruplaşdırmaq olar. İnformasiyanın ötürülməsi və qəbul

¹⁴ Швейцер, А.Д. К проблеме социальной дифференциации языка // – Москва: Наука, Вопросы языкознания, – 1982. №5, – с.47.

¹⁵ Qəribova, J.Ə. Sociolingvistika / J.Ə.Qəribova. – Bakı: Sim-Sim, – 2025, – s.33.

¹⁶ Пазухин, Р.В. Язык, функция, коммуникация // – Москва: Наука, Вопросы языкознания, – 1979. №6, – с.43.

edilməsi funksiyası ünsiyyətin başlıca funksiyasıdır. İkinci vəziyyətdə isə fərdlərin bir-birinə təsiri və kollektiv, birgə fəaliyyətin yaradılmasına ünsiyyətin töhfəsi məsələsidir. Ünsiyyətin affektiv–kommunikativ funksiyası fərdin emosional keyfiyyətləri ilə bağlı məqamları özündə ehtiva edir. İnsanın ünsiyyət prosesini reallaşdırması üçün bu üç funksiyanın bir-birindən təcrid etmədən kompleks halında araşdırılması məqsəduyğundur. Bu funksiyalar fərdlərin cəmiyyətdəki sosial rolu, statusu və funksiyalarından asılıdır.

I fəslin *“Nitqin müxtəlif formaları sosiallığın təzahür forması kimi”* adlı II paragrafında dilin cəmiyyətin inkişafı ilə sıx bağlı olduğu göstərilir. V. fon Humboldtla görə, dilin yaranması *“bəşəriyyətin daxili ehtiyacı ilə müəyyən edilir. Dil sadəcə ortaq əlaqələri qoruyan insan ünsiyyətinin zahirı vasitəsi deyil, o, insan təbiətinin özündə kök salıb və mənəvi gücün inkişafı və dünyagörüşünün formalaşması üçün zəruridir və buna yalnız insan öz təfəkkürünü ümumi təfəkkür ilə əlaqələndirdikdə nail olmaq olar”*.¹⁷

Dil evristikdir, yəni o, fərdlərin reallığı qavrama və şərh etmə yollarını əvvəlcədən müəyyən edə bilər. Dilin işarəvi təbiəti sayəsində hər bir fərd yalnız praktik təcrübə yox, həm də verbal təcrübə qazanır. Dil sosial gerçəkliyə bələdçidir. İnsanlar təkcə maddi və sosial dünyada yaşamır, onlar həm də müəyyən cəmiyyətdə ifadə vasitəsinə çevrilmiş konkret dilin nəzarəti altındadır. Dil gerçəkliklə insanlar arasındakı qarşılıqlı təsiri müxtəlif aspektlərdən əks etdirir. Fərdlər dili mənimsəyərkən ondan yalnız ünsiyyətdə deyil, həm də koqnitiv fəaliyyətlərində istifadə edirlər. Dil mədəniyyətdən kənarda, həyat tərzini səciyyə edən sosial miras qalmış praktik bacarıqlar və ideyalar sistemindən kənarda mövcud ola bilməz. İnsanın cəmiyyətə daxil olması əsasən dili mənimsəməklə baş verir. E.Sepirin sözləri ilə ifadə etsək, *“dil sosiallaşmada güclü amildir”*.¹⁸

¹⁷ Гумбольдт фон В. Избранные труды по языкознанию / В. фон Гумбольдт. – Москва: Прогресс, – 2000. – с.51.

¹⁸ Сепир, Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии / Э.Сепир. – Москва: Прогресс, – 1993. – с.231.

Nitq prosesində söz müəyyən fikir və məna ifadə etdiyindən, xarici nitqin sosial təbiəti aydın şəkildə öz təzahürünü tapmış olur. Deməli, məhz sosiallıq amili xarici nitqi törədir. Xarici nitqi digərləri üçün nitq adlandırarkən biz onun sosial təbiətini etiraf etmiş oluruq. Ə.Ə.Rəcəblinin anlamında, xarici nitqin sosiallığı özündə bu məqamları ehtiva edir:

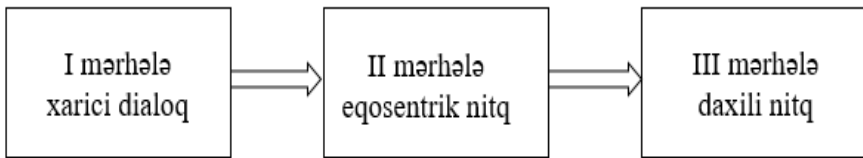
- “1) nitq aparatı sahəsində hərəkət vərdişlərinin yaranması;
- 2) vahid, bütöv səs kompleksinin strukturu;
- 3) bu kompleksin dərk edilməsi;
- 4) bu kompleksin “qrammatikləşdirilməsi”;
- 5) və nəhayət, kompleksin “deleksikləşdirilməsi”.”¹⁹

Daxili nitq isə yüksək dərəcədə fərdidir və fərdlər arasında tezliyə, məzmunu və funksiyaya görə variativləşir. Daxili nitq yaddaş, diqqət və emosiya kimi müxtəlif psixoloji proseslərlə kəşisərək koqnitiv səviyyədə fəaliyyət göstərir. Unikal fenomen olan daxili nitq sadəcə xarici nitqin daxili variantı deyil, özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Gizli nitq və ya verbal təfəkkür kimi də tanınan daxili nitq özünütənzimləmə forması kimi xidmət edir. Daxili nitq sadəcə xarici nitqdən əvvəlki fikirlər deyil, o, xaricdən daxilə doğru gedən bir prosesdir. L.S.Vıqotski vəhdət təşkil etmələrinə rəğmən, müxtəlif fəaliyyət qanunlarına tabe olan daxili və xarici nitq arasındakı fərqlərə diqqət yetirmişdir: daxili nitq bütövdən hissəyə, cümlələrdən sözlərə doğru inkişaf edir. Uşaqlar bütöv cümlələrlə başlayır və tədricən fərdi sözlərin mənalərini mənimsəyirlər. Məsələn, uşağın ilk sözü bütöv bir fraza və ya birsözlü cümlə ola bilər. Xarici nitq (faza aspekti) hissələrdən bütövə, sözlərdən cümlələrə doğru inkişaf edir. Uşaqlar əvvəlcə fərdi sözlərlə başlayır, sonra onları ifadələrə, sadə cümlələrə və nəticədə mürəkkəb cümlələrə və əlaqəli nitq strukturlarına birləşdirirlər.²⁰ Daxili nitqin inkişafı üç ardıcıl mərhələdən ibarətdir: xarici dialoq, eqosentrik nitq və daxili nitq.²¹

¹⁹ Rəcəbli, Ə.Ə. Sosioliqviştika / Ə.Rəcəbli. – Bakı: Nurlan, – 2004. – s.359.

²⁰ Выготский, Л.С. Мышление и речь / Л.С.Выготский. – Москва: АСТ: Хранитель, – 2008. – с.270.

²¹ Yenə orada, – s.270.

Şəkil 1.2.1.

Daxili nitqin inkişaf modeli (L.S.Vıqotskinin yanaşmasında)

I mərhələdə (xarici dialoqda) uşaq birbaşa xarici təsirlərə diqqət yetirərək xarici nitqdən istifadə edərək başqaları ilə ünsiyyət qurur. Bu, uşağın başqaları ilə ünsiyyət qurmaq üçün söz və ifadələrdən istifadə etdiyi dövrüdür. L.S.Vıqotski xarici dialoqu erkən uşaqlıqda üstünlük təşkil edən təbii ünsiyyət forması kimi izah edir.²² II mərhələdə (eqosentrik nitqdə) uşaq fikirləri və hərəkətlərinin təşkilində nitqdən istifadə etməyə başlayır. Bu dövrdə uşaq hərəkətlərini istiqamətləndirmək və gələcək addımlarını planlaşdırmaq üçün özü ilə danışır. Bu kontekstdə eqosentrik nitq özünü tənzimləmə və nəzarətin daxili vasitəsinə çevrilir. L.S.Vıqotskinin nəzəriyyəsinə əsasən eqosentrik nitq xarici dialoq və daxili nitq arasında keçid mərhələsini təmsil edir.²³ III mərhələdə (daxili nitqdə) uşaq nitqdən istifadə edərək özü ilə xəyalən ünsiyyət qurur. Daxili nitq koqnitiv vasitəyə çevrilir və uşağa problemləri həll etməyə, planlaşdırmağa və hadisələri proqnozlaşdırmağa imkan verir. Bu mərhələdə nitq informasiyanın işlənilməsi və hazırlanması və davranışın tənzimlənməsi üçün daxili vasitəyə çevrilir.

L.S.Vıqotski daxili nitqi içimizdə mövcud olan “lal, səssiz nitq” olduğunu qeyd edir.²⁴ J.Piaje isə xarici təsirlərdən yaranan və xarici qavrayış obrazlarında təzahür edən təfəkkür kimi başa düşülən eqosentrik nitq konsepsiyasında eqosentrizmə diqqət yetirmişdir. Müəllifə görə, eqosentrik fikir eqosentrik nitqə uyğundur, bu da uşağın yalnız özü haqqında danışdığını göstərir. J.Piajeyə görə,

²² Вygотский, Л.С. Мышление и речь / Л.С.Вygотский. – Москва: АСТ: Хранитель, – 2008. – с.287.

²³ Yənə orada, – s.282.

²⁴ Yənə orada, – s.285.

eqosentrik nitq yetkinlik yaşına çatdıqca sönür.²⁵ Lakin L.S.Vıqotski bu nəzəriyyə ilə razılaşmır; əksinə, o, yaşla uşaqlarda eqosentrik nitqin sönmədiyini, əksinə, daxili nitqə keçdiyini yazır.²⁶

I fəslin **“Dilin sosial diferensiallaşması”** adlı 3-cü paraqrafında sosiolinqvistik tədqiqatlar dilçilik elminin gələcəyini, dillərin inkişafı və funksional perspektivlərini, eləcə də müxtəlif dillərin struktur inkişafının ümumi əhəmətlərini proqnozlaşdırmaq imkanı verən aspektlərindən biri kimi izah olunur.

Dilin sosial diferensiallaşması cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinin əmək fəaliyyəti prosesində sosiallaşan sinfi dialektlərin, sinfi “dillərin”, jarqonların – “aristokratların dili”, “burjuaziyanın dili”, “fəhlələrin dili”, “kəndlilərin dili” və s. meydana gəlməsini ifadə edir. Dilin sosial diferensiallaşması dil daşıyıcılarının sosial təbəqələşməsini əks etdirir və dilin sosial diferensiallaşmasının özü o dildə danışanların əlamətlərindən birinə çevrilir. Dildəki sosiallıq sosial təbəqələrin siniflərinin dildən necə istifadəsi və bəhrələndiyinin göstəricisidir. Dilin bu müxtəlif formaları sosial dialektlərdir (sosiolektlər). *“Sosial dialektlər dilin bəlli sosial qruplar tərəfindən istifadə olunan variantlarıdır”*.²⁷

Sosial diferensiallaşma tipləri arasında ən sabiti (konstantı) dilin sosial-ərazi diferensiallaşmasıdır. Dilin sosial-peşə diferensiallaşması dünya dilləri, əsasən də inkişaf etmiş dillərdə geniş yayılmışdır. Dilin sosial-peşə diferensiallaşması onun sosial-sinfi, sosial-ərazi, sosial-ideoloji diferensiallaşmasından ciddi dərəcədə fərqlənir:

- 1) dilin sosial-peşə diferensiallaşması daha intensiv inkişaf edir;
- 2) dilin sosial-peşə variantları və ya “metadilin” daşıyıcıları çox vaxt təkcə kompakt deyil, həm də regionun ayrı-ayrı əraziləri və yaşayış məntəqələrində yaşayırlar;
- 3) dilin sosial-peşə variantının daşıyıcıları adətən metadildən öz aralarında ünsiyyət prosesi və ədəbiyyatda istifadə edirlər;

²⁵ Пиаже, Ж. Речь и мышление ребенка / Ж.Пиаже. – Москва: Педагогика-Пресс, –1994. – 528 с.

²⁶ Выготский, Л.С. Мышление и речь / Л.С.Выготский. – Москва: АСТ: Хранитель, – 2008. – с.282.

²⁷ Qəribova, J.Ə. Sosiolinqvistika / J.Ə.Qəribova. – Bakı: Sim-Sim, – 2025, – s.43.

4) “metadillə” yanaşı, onlar geniş şəkildə ümumi danışiq dili - ədəbi dildən istifadə edirlər;

5) dilin yeni sosial-peşə variantı elm və texnikanın diferensiallaşması ilə meydana çıxır.²⁸

“Sosiolekt”, yaxud sosial dialekt müəyyən sosial qrupa (peşə, sinif, yaş – müəyyən milli dil daxilində) məxsus leksik, frazeoloji və sintaktik dil xüsusiyyətlərinin məcmusudur. Sosiolektlər müəyyən yaş, peşə və digər amillərin fərqləndirdiyi qruplar daxilində danışılır və onlar tərəfindən anlaşılır, ancaq sosiolektlərə aid leksik vahidlər tədricən ədəbi dilə də nüfuz edə bilər. Sosiolekt öz sosial sinfini təmsil edən şəxsin danışığı kimi bir sıra amillərlə müəyyən edilir: doğum yeri, təhsil, sosial mənsubiyyət, yaş.

Sosial-iqtisadi, sinif, etnik və yaş qrupu kimi amillərdən asılı olan sosial dialekt dilin invariant hissəsidir. R.A.Hudsona görə, “*diliniz sizin haradan gəldiyiniz, sosial dialektiniz isə kim olduğunuzdan xəbər verir*”.²⁹ Sosiolekt hər hansı sosial qrupun daşdığı dil xüsusiyyətlərini əks etdirir. Bütün bunlar milli dilin sistemi çərçivəsində baş verir. Sosiolekt nümunəsi kimi “*soldier jargon*”, “*schoolchildren jargon*” (*school jargon*), “*criminal jargon*”, “*hippie argo*”, “*student slang*”, “*professional language*” göstərilə bilər.

Sosial dialektlərin araşdırılması zamanı qarşıya çıxan digər məsələ sosiolektin aid olduğu sinfin, təbəqənin mədəni və təhsil səviyyəsi məsələsidir. Sosial dialektlər aşağıdakı amillərə görə dəyişir: yaş və cins, təbii mühit (şərait), məşğuliyyət və fəaliyyətlər.

Aşağıdakı amillər isə sosial variantları müəyyənləşdirməkdə kömək edir: 1) mədəni səviyyə; 2) standart səviyyə; 3) daha geniş yayılmış səviyyə; 4) vulqar səviyyə.

“Dildə sosial dialekt anlayışı haqqında” adlı II fəslin **“Sosial dialektlərin ümumi səciyyəsi”** adlı 1-ci paragrafında sosiallaşmış münasibətlərin linqvistik substansiyanın təşəkkülü prosesini təcəssüm etdirdiyi qeyd olunur. Dilə cəmiyyətin məhsulu kimi münasibət onun sosial mahiyyətinin qavranılması, yaranması və

²⁸ Rəcəbli, Ə.Ə. Sosioliqviştika / Ə.Rəcəbli. – Bakı: Nurlan, – 2004. – s.370.

²⁹ Hudson, R.A. Sociolinguistics / R.A.Hudson. – Cambridge: Cambridge University Press, – 1996. – p.68.

inkişaf qanunauyğunluqlarının dialektik vəhdətinə əsaslanır. Sosial amillərin dil proseslərinə təsirini belə qruplaşdırmaq olar:

1) dilin cəmiyyətin sosial-ərazi diferensiallaşması ilə şərtlənmiş dialekt diferensiallaşması;

2) cəmiyyətin sosial-sinfi diferensiallaşması, məsələn, “aristokratların dili”, “burjuazıyanın dili”, “kəndlilərin dili”, “fəhlələrin dili” və s.;

3) dilin peşələr üzrə diferensiallaşması.

Sosial-sinfi dialektlər “sosial, “sinfi dialektlər, sinfi dillər”, qarqonlar və sosial-peşə sahiblərinin dillərini əhatə edir. Bunların əsasında dilin sosial, funksional və sosial-peşə diferensiallaşması da qarqazlaşır. Sosial, funksional və sosial-peşə diferensiallaşmasının sosio-lingvistik bazasını ilkin sosiallaşmış münasibətlər təşkil edir.³⁰

Regional dialektlər xüsusi əraziyə aid dil fərqlərini əks etdirir. Ərazi dialektləri ilə yanaşı, eyni dil daxilində sosial dialektlər də mövcuddur. R.İ.Makdevidə görə, sosiolekt *“müəyyən bir icmada qəbul edilən nitqin subvariantıdır ki, müəyyən sosial qüvvələrin təsiri nəticəsində konkret etnik, dini və iqtisadi qruplara və ya müəyyən təhsil səviyyəsinə və növünə malik fərdi qruplara xasdır”*.³¹

Sosiolekt fərqli sosial qrupların nitqində təzahür edən dil variantıdırsa, dialektlər coğrafi məkana bağlı dil variantıdır. Məsələn, Birləşmiş Krallıqda dialektlər ərazidən əraziyə və əsasən tələffüz, qrammatik və leksik tərkib baxımından standart ingilis dilindən fərqlənir. Britaniya ingiliscəsinin ərazi dialektlərinə nümunə kimi standart tələffüz norması (London və Cənub-şərqi İngiltərə), Cordi (Nyukasl-Şimal-şərqi İngiltərə ərazisində), Skauz (Liverpul-Şimal Qərbi İngiltərə ərazisində) və Kokni (Londonda) dialektlərini göstərə bilərik. Standart tələffüz kimi nəzərdən keçirilən, eyni zamanda Posh English, BBC English və yaxud Queen English kimi adlandırılan tələffüz forması əsasən orta və yuxarı sinfə mənsub dil daşıyıcılarının istifadə etdiyi normadır. Kokni ərazi dialekti isə işçi-fəhlə sinfinə mənsub insanların istifadə etdiyi tələffüz forması kimi diqqəti cəlb edir. Nümunə:

³⁰ Rəcəbli, Ə.Ə. Sosiolingvistika / Ə.Rəcəbli. – Bakı: Nurlan, – 2004. – s.366.

³¹ Макдэвид, Р.И. Дialeктные и социальные различия в городском обществе // Новое в лингвистике, выпуск 7. – Москва: Издательство иностранной литературы, – 1975. – с.365.

“New web” = “New trainers” in Scouse

“Giz a deek” = “Let’s have a look” in Geordie

“Rosie Lee” = “Cup of tea” in Cockney.

İdiomektlər fərdin özünəməxsus nitqi kimi şərh edilir. İdiomektlər fərdi, şəxsi xarakter daşıyır və daima dəyişikliklərə məruz qalır. İdiomektlər də sosiolektlər kimi sosial amillərdən: ətraf mühit, təhsil, dost qrupları, hobbii və maraqlar və s. asılıdır. Fərdin idiomekti birbaşa onun həyatının hər bir aspekti, sahəsi ilə sıx əlaqədədir. İdiomektləri fərd özünə uyğun şəkildə seçir və özünə uyğun olanına üstünlük verir. Hər fərdin idiomekti onun dildən fərdi şəkildə istifadə forması və tərzidir [bax: cədvəl 2.1.1].

Cədvəl 2.1.1.

Sosiolekt və idiomektlərin əsas xüsusiyyətləri

Sosiolekt	İdiomekt
-sosial qrupların təsirinə məruz qalır;	-fərdə məxsusdur;
-paylaşılan variantdır;	-bənzəri yoxdur;
-yaş, sosial-iqtisadi status, cins kimi amillərin təsirinə məruz qalır;	-fərdin bütün həyat tərzini əhatə edir;
-əksər insanlar fərqli-fərqli sosiolektlərin istifadəçisi ola bilər.	-insanlar fərqli-fərqli idiomektlərdən istifadə edə bilər.

Sosiolektlərə bəzən jarqon və slenqlərin sinonim kimi də yanaşılır. Sosioliinqvistlər sosiolektləri xüsusi dil vahidlərini paylaşmasını təhlil edərək müəyyən edirlər. Məsələn: sosioliinqvist eyni dildə danışan cəmiyyətdə *“you”* əvəzliyinin işlənmə xüsusiyyətlərini araşdıraraq nəticələr əldə edə bilər. İngilisdilli cəmiyyətdə müəyyən sosial qrup *“you”*-nün cəmini *“your”* kimi işlədirsə, deməli, bu zaman sosiolektin varlığından danışmaq olar. Sosial dialekt məhz hər hansı bir sosial sinfin istifadə etdiyi dil variantıdır.

“Dildə sosial dialektlərin yaranmasının tədqiqinə dair” II paragrafda U.Labovun dilin ayrı-ayrı sosial təbəqə nümayəndələrinin istifadə özəlliklərinə aid tədqiqatlarında sosiolektlərdə fonetik, leksik və qrammatik fərqlərin sistemli təsviri sosioliinqvistikanın inkişafına verdiyi töhfə olaraq göstərilir. O, tədqiqatlarında müxtəlif sosial

qrupların dildən istifadəsində fərqlərin sosial amillərlə necə əlaqəli olduğunu göstərmiş, sosiolinqvistik mü sahibə və sahə tədqiqatları vasitəsilə sosial qruplar arasında dil fərqlərini sistemləşdirmişdir.³²

U.Labovun yanaşmasında mühüm faktlardan biri sosial qrupun bu qrupa aid fərdlərin başqa dil variantlarına münasibətdə nümayiş etdirdikləri həmrəylik və birgəlik əsasında təyin oluna bilməsidir.

Sosiolektləri öyrənmək üçün müxtəlif üsullardan istifadə olunur:

1) sosiolinqvistik sorğular. Sosial qrupların dildən istifadəsini öyrənmək üçün sorğular və anketlər aparılır, aşkar edilmiş fonetik, leksik və qrammatik fərqlər təhlil edilir;

2) müşahidə. Müşahidə üsulu dilin real ünsiyyət prosesində necə işlədiyini üzə çıxarır;

3) eksperiment. Sosial dialektləri öyrənmək üçün laboratoriya şəraitində müxtəlif dil təcrübələri aparılır və dilin psixoloji və koqnitiv aspektləri araşdırılır.

U.Labovun sosial dialektlər tədqiqi sahəsində eksperimentlərindən biri Nyu-York şəhərindəki mağazalarda aparılmış eksperimentdir. O, üç fərqli sinfi təmsil edən mağazalarda (*Saks Fifth Avenue*, *Macy's* və *S.Klein*) işçilərdən “*fourth floor*” ifadəsini təkrarlamayı xahiş etmiş və bu ifadədəki /r/ sonor samitinin tələffüzü əsasında sosial siniflər arasındakı fərqləri müəyyən etmişdir. Nəticələr daha yüksək sosial siniflərə məxsus olan işçilər [r] səsini daha aydın şəkildə tələffüz etdiyini əks etdirirdi.

P.Ekertin də ABŞ-ın Detroit şəhərindəki orta məktəbdə apardığı eksperimentdə dilin sosial eyniləşdirmədə rolu araşdırılmışdır.³³ Onun tədqiqatının məqsədi dilin sosial praktika kimi istifadəsini və bunun gənclər arasında sosial kimliklərin formalaşmasına sosiolinqvistik təsirlərini araşdırmaq idi. Bu məqsədlə o, tələbələrin sosial qruplara (məsələn, “*jocks*” və “*burnouts*”) necə bölündüyünü və bu qrupların dil istifadəsindəki fərqləri araşdırmışdı. “*Jocks*” daha

³² Labov, W. The Social Stratification of English in New York City / W.Labov. – Washington, D.C.: Center for Applied Linguistics, – 1966. – 655 p.

³³ Eckert, P. Style and sociolinguistic variation / P.Eckert, J.R.Rickford. – Cambridge: Cambridge University Press. – 2001. – 360 p.; Eckert P. Language and Gender / P.Eckert, S.McConnel-Ginet. – Cambridge: Cambridge University Press, – 2003. – 366 p.

çox akademik uğura və məktəb fəaliyyətlərinə yönəlmiş yüksək sosial statusa malik tələbələr idi. “*Burnouts*” isə daha çox məktəbdən kənarda vaxt keçirən, ənənəvi məktəb dəyərlərinə qarşı çıxan aşağı sosial statusa malik tələbələr idi. P.Ekertin tədqiqatı eyni icma daxilində dil variantlarının sosial strukturlarla əlaqəsini üzə çıxarmışdır:

- fonoloji fərqlər: “*Jocks*” və “*burnouts*” arasında bəzi səslərin tələffüzü fərqli idi. “*Burnouts*” qrupuna daxil olan tələbələr daha sərbəst və “qeyri-standart” tələffüz formalarına üstünlük verirdilər;

- leksik fərqlər: “*Jocks*” qrupunun istifadə etdiyi dil daha standart və geniş yayılmış idi, “*burnouts*” isə daha çox yerli və qeyri-standart ifadələrə üstünlük verirdi;

- sosial kimlik: Dil istifadəsindəki bu fərqlər tələbələrin hansı sosial qruplara aid olduğunu göstərirdi.

P.Ekertin tədqiqatı dilin təkcə kommunikasiya vasitəsi deyil, həm də sosial eyniyyət və fərqliliyin mühüm elementi olduğu faktını bir daha təsdiq edir. Sosial dialektlər problemi üzərində çalışan dilçilər müxtəlif yanaşmalar təklif edirlər:

Labov yanaşması. U.Labov sosiolektlərin tədqiqində sosial amillərin – sosial sinif, yaş, cinsiyyət – dilin müxtəlifliyinə necə təsir etdiyini öyrənmək üçün sosiolinqvistik metodlar tətbiq etmiş, Nyu-York şəhərində danışq tərzlərini təhlil edərək sosial amillərə görə dil variantlarını qruplaşdırmışdır. Onun sosiolekt və dialektlərin tədqiqinə aid tədqiqatları aşağıdakı prinsiplərə əsaslanır: 1) *sosiolinqvistik variasiya*, 2) *dilin sosial fərqliliyi*, 3) *rəsmi və gündəlik danışq tərz*, 4) *üslub və eyniləşdirmə*, 5) *metodologiya və etnoqrafiya*.³⁴

Meyerhoff yanaşması: M.Meyerhoff sosiolektlərin tədqiqində genderin rolunu qeyd edərək qadın və kişilərin fərqli danışq tərzləri və bu fərqlərin sosial strukturlarla əlaqəsini araşdırmışdır. Onun tədqiqatlarında əsas prinsiplər bunlardır: 1) *gender və dil variasiyası*, 2) *performans və ünsiyyət*, 3) *sosial şəbəkələr və dil davranışları*, 4) *üslub və eyniləşdirmə*, 5) *metodologiya və etnoqrafiya*.³⁵

³⁴ Labov, W. The Social Stratification of English in New York City / W.Labov. – Washington, D.C.: Center for Applied Linguistics, – 1966. – p.234.

³⁵ Meyerhoff, M. Introducing Sociolinguistics / M.Meyerhoff. – London: Routledge, – 2018. – 3rd ed. – p.394.

Tracil yanaşması. P.Tracil dildəki sosial fərqləri, regional və sosial dialektlər arasındakı əlaqələri öyrənmiş, müxtəlif sosial sinif nümayəndələrinin fərqli danışiq tərzı və bu tərzlərin dilin standart forması ilə qarşılıqlı əlaqədə olması məsələsinə diqqət çəkmişdir. Dilin sosial-struktur və coğrafi amillərlə qarşılıqlı əlaqəsinin təhlilinə yönəlmiş bu işlər aşağıdakı prinsipləri əhatə edir: 1) *dialektologiya və sosiolektlər*, 2) *regional və sosial fərqliliklər*, 3) *standartlaşdırma və dialektlərin rolu*, 4) *dil ləhcələri və sosial əyniləşdirmə*, 5) *dil dəyişikliyi və kontinuumlar*.³⁶

Dil və cəmiyyətin sosial təbəqələri arasındakı əlaqələr sosiolinqvistik tədqiqatların ana xəttini təşkil edir. Bu sahədə tədqiqatçılar fərqli sosial siniflərin fərqli dil variantlarından necə istifadə etdikləri və bu variantların özlüyündə sosial statusu hansı formada əks etdirdiyi məsələsinə öyrənirlər.

II fəslin ***“Sosial dialektlərin formalaşmasına təsir edən ictimai-siyasi və tarixi amillər”*** adlı III paragrafında dilin sosial fenomen kimi cəmiyyətdə baş verən bütün dəyişikliklərə həssaslığı qeyd edilir. Dil və cəmiyyət qarşılıqlı əlaqədə olduğundan, cəmiyyətdə baş verən bütün sosial-iqtisadi, ictimai-siyasi və mədəni dəyişikliklər dilə təsirsiz ötüşmür. Sinxron kəsimdə dilin sosial diferensiasiyası onun inkişafının nəticəsidir və burada sosial amillər mühüm rol oynayır. Dilin inkişafı və işlənmə xüsusiyyətləri müəyyən dərəcədə onun sosial strukturu ilə müəyyən edilə bilər və düşünürük ki, edilməlidir.

Dil sosial fenomendir, deməli, onun inkişafı tam avtonom ola bilməz, yəni o, bu və ya digər dərəcədə cəmiyyətin inkişafından asılıdır. Sosial dəyişkənliyin ikili təbiəti U.Labovun əsərlərində öz əksini tapmışdır. Müəllif sosial və üslubi fərqləndirmə növlərinə aid etdiyi iki növ nitq fərqləndirməsinin sabit modelini aşkar etmişdir.³⁷

Sosial təbəqələşmə cəmiyyətdə baş verən qruplaşmaların, əhalinin müxtəlif qatlarındakı bərabərsizliyinin göstəricisidir. Bu qeyri-bərabərlik gəlir, peşə, təhsil, sosial-iqtisadi və siyasi vəziyyət kimi amillərə söykənir. Sosial-linqvistik parametrlərin dil

³⁶ Trudgill, P. Sociolinguistics: An introduction to language and society / P.Trudgill. – Penguin UK: – 2000. – 4th ed. – p.95.

³⁷ Labov, W. The Social Stratification of English in New York City / W.Labov. – Washington, D.C.: Center for Applied Linguistics, – 1966. – p.79.

dəyişmələrinə təsirinin təhlil müxtəlif ictimai təbəqələrə aid qrupların nitqləri də müəyyən səslər, sözlər və qrammatik xüsusiyyətlərin təkrarlanmasını nümayiş etdirdiyini göstərir. B.Bernşteynə görə, *“fərqli siniflərin danışdığı üslubları fərqli düşüncələrin, dünyanın fərqli dərkə nəticəsində yaranmışdır”*.³⁸ Müəllif daha sonra fərqli sosial siniflərə aid iki müxtəlif dil şifrəsini təsvir edir: *“Orta sinfin nitqi “dəqiq seçilmiş”, tərkibində ismin, sifətin və feilin də yer aldığı “universal qaydalara” uyğun olması ilə səciyyələndirir”*.³⁹ O, dil və siniflər arasında qarşılıqlı təsirlə bağlı tədqiqatlarında insanların sosial təbəqələşmələrinin aydın şəkildə dil dəyişmələrində əks olunduğunu diqqətə çatdırır.

Tarixən kollektiv daxilində cins və yaş xüsusiyyətlərinə görə bölgü dildə diferensiallaşma əlamətlərinin yaranması ilə nəticələnmişdir. Məsələn, tayfa daxilində qadının tutduğu mövqe ilə əlaqədar *“qadın dilinin”* təzahür etməsi faktını buna misal göstərə bilərik. *“Qadın dili”* dedikdə, təbii ki, onun özünəməxsus bir dil deyil, qadın nitqində özünü göstərən bəzi əlamətlər nəzərdə tutulur. *“Qadın dili”* kimi səciyyə edilən qadın nitqində özünü büruzə verən səciyyəvi cəhətlər fərqli sosial şəraitlərdən asılı olaraq da meydana çıxıb bilər.

Dildə ideologiyanın mövcudluğu onun ideoloji diferensiallaşma prosesinin nəticəsidir. Azərbaycan dilindəki *“yaradan”* sözü müəyyən ideoloji anlamda sosiallaşmış münasibətlərin birbaşa nəticəsidir. Bu sözün törəmə mənası kimi o, dindar insanların real varlıq kimi qəbul etdikləri *“Yaradanın”* abstrakt varlıq kimi ifadə forması ilə əlaqələndirilir.

“Sosial dialektlərdə lingvistik və ekstralingvistik amillərin qarşılıqlı əlaqəsi” adlı III fəslin 1-ci paragrafı ***“Sosial dialektlərdə fonetik-fonoloji səviyyədə sosiallığın təzahürü”*** adlanır. İngilis dilinin sosial dialektlərində sosiallığın təzahürü fonetik səviyyədə özünü daha aydın göstərir. D.Counzun müşahidələri ingilis dilində *“soft”* sözü İngiltərənin şimal bölgəsində kişi ziyalıların nitqində uzun, gənc qadınların nitqində isə qısa tələffüz olunduğunu göstərir.

³⁸ Bernstein, B. Class, Codes and Control: Towards a theory of educational transmission / B.Bernstein. – London and New York. Psychology Press, – 2003. – Tom 3. – p.77.

³⁹ Yəni orada, – s.77.

“*When, which*” sözlərində [w] sonor samitini qadınlar kişilərə nisbətən daha çox [hw] variantında tələffüz edirlər.⁴⁰

Azərbaycan dilində gənclər arasında danışqda səs uzatmaları və intonasiya fərqləri, türk dilində sosial təbəqələr arasında ünsiyyət sürəti, intonasiya və vurğu fərqləri, müasir rus dilində isə Moskva və Sankt-Peterburq intonasiyasının sosial prestij markeri kimi qəbul olunması həmin dillərdə fonetik səviyyədə sosiallığın təzahürüdür.

Şərqi Londonda fəhlə sinfinə aid sosiolekt nümunəsi kimi aşağıdakı misalları təqdim etmək olar:

1) “*h*” [h] səsi sözlərin mütləq başlanğıcında düşür: “*Hello – ello*” [helou-elou];

2) “*th*” [θ] – “*f*” [f]” səsi ilə tez-tez əvəzlənir: “*think – fink*” [θɪŋk - fɪŋk];

3) bəzən “*th*” [ð] – “*v*” [v]” səsinə də tələffüzdə oxşayır (sözün ortasında): “*bother*” – “*bover*” [brʌðə - brʌvə];

4) “*r*” [r] samiti sözün mütləq sonunda “*AH*” [ah] birləşməsi ilə əvəzlənə bilir: “*brother*” – “*bruvah*”. “*I’ve been finking about what your bruvah said*” [brʌðə - bruvə:n].

İngilis dilində söz sonunda [ɪŋ] suffiksinin [n] kimi tələffüzü şəxsin aşağı sinif nümayəndəsi və təhsilsiz olmasına işarədir. Məsələn, fəhlə sinfi nümayəndələrinin “*sitting*” [ˈsɪtɪŋ] əvəzinə “*sitin*”, “*sɪtɪŋ*” – “*sɪtɪn*”, yaxud “*thinking*” [θɪŋkɪŋ] əvəzinə [ðɪŋkɪn] kimi tələffüz etmələri.

1980-ci ildə Böyük Britaniyada C.Çəşir və həmkarlarının tədqiqatları dildə qrammatik səviyyədə də sosiallıq nümunələrinin olduğunu üzə çıxarmışdır. Eksperiment məktəblərin 80%-nin qeyri-ənənəvi qrammatik nümunələrdən istifadə etdiyini üzə çıxarmışdır.⁴¹

1. “*Them*” – işarə əvəzliyi kimi – “*Look at them big spiders*”;

2. “*Never*” – keçmiş zamanın inkarı kimi – “*No, I never broke that*”;

⁴⁰ Jones, P.E. From ‘external speech’ to ‘inner speech’ in Vygotsky: A critical appraisal and fresh perspectives // *Language & Communication*, – Vol.29, is.2, – 2009. – p.166-181.

⁴¹ Milroy, J. Real English. The Grammar of English Dialects in the British Isles / J. Milroy, L. Milroy. – London: Routledge, – 1993. – p.56.

3. Miqdarın ifadəsində cəm şəkilçisinin sözdə işlənməməsi – *“Two pound of flour”*;

4. *“What”* – nisbi əvəzlilik kimi – *“The film what was on last night was good”*;

5. *“Sat”* feili sifət – *“She was sat over there looking at her car”*;

6. *“Quick”* zərflisi – *“I like pasta. It cooks really quick”*;

7. *“haven’t, aren’t, isn’t”* əvəzinə *“ain’t, in’t”* ifadəsi. – *“That ain’t working”*;

8. *“Participle stood”* ifadəsi – *“And he was stood in the corner looking at it”*;

9. *“was”* qeyri-standart istifadə edilir. – *“We was singing”*;

10. İkiqat inkar – *“I don’t want none”*.

Bu sadaladıqlarımız, əsasən, məhdud coğrafi ərazidə yalnız fəhlə sinfinin nitqində müşahidə olunan qrammatik nümunələrdir.

Tədqiqat işində akustik göstəricilər: əsas tonun tezliyi, intensivlik və zaman göstəriciləri əsasında prosodik parametrlərin sosial xüsusiyyətlər təhlil edilmişdir. Bu məsələnin həlli aşağıdakı mərhələlər üzrə həyata keçirilmişdir:

1) eksperiment üçün seçilmiş dil materialının auditor təhlili;

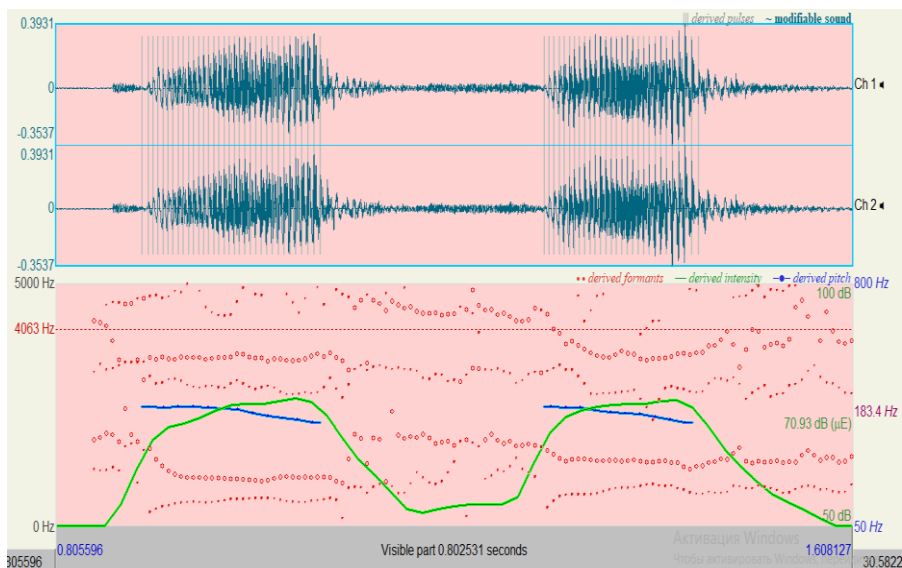
2) *“Praat 5.3.03”* proqramı vasitəsi ilə dil materialının prosodik xüsusiyyətlərinin (zaman, intensivlik, əsas tonun tezliyi) elektro-akustik təhlilini aparmaq.

Dil səslərinin aşağıdakı parametrləri akustik təhlilə cəlb edilmişdir: 1) uzunluq (T - m/san); 2) əsas tonun tezliyi (F - hs); 3) intensivlik (İ - db).

Eksperiment üçün dil materialı internetdən seçilmişdir.

İndi isə həmin sözlərin akustik təhlilinə aid bir neçə nümunəni təqdim edək:

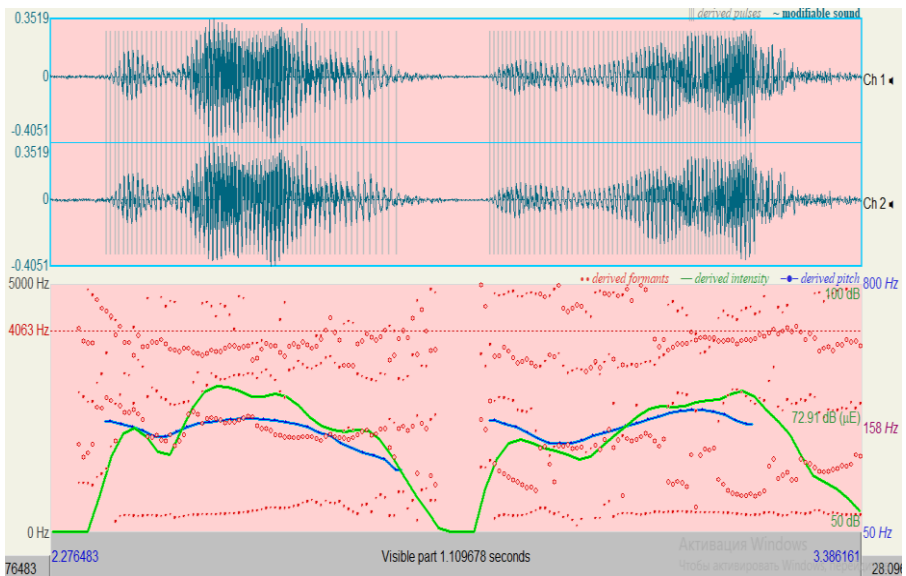
İngilis dilindəki *“soft”* [sɒft] (gənc qadınların tələffüzündə) aşağıdakı akustik göstəricilər qeyd alınmışdır: T = 162 m/san, İ = 76 db, F = 186 hs (bax: cədvəl 3.1.3, şəkil 3.1.1). Bu sözün [sɒ:ft] təhsilli kişilərin nitqində orta səslənmə müddəti 178 m/san, İ = 69 db, F = 197 hs-dir (bax: cədvəl 3.1.1, şəkil 3.1.1). Qısa [ɒ] amerikan variantında bəzi sözlərdə uzun [ɔ:] kimi reallaşır. Məsələn, *“soft”* [sɒ:ft], *“long”* [lɔ:ŋ], *“forest”* [fɔ:rɪst] və s.

Şəkil 3.1.1.
İngilis dilindəki “soft” sözünün ossiloqramları

“Soft” sözünün zaman parametrlərinin qiymətlərinin müqayisəsinə istinadən demək olar ki, bu sözdəki sait tələffüzünə kişi 178 m/san-yə sərfləndiyi halda, qadının tələffüzündə bu saitin mütləq səslənmə müddəti 162 m/san-dir. Bu sözdə əsas tonun tezliyi də kişilərin tələffüzündə 197 Hz, qadınların tələffüzündə 186 Hz-dir. İntensivlik parametri isə qadınların tələffüzündə daha yüksəkdir – 76 dB : 69 dB. Müqayisə olunan variantlarda /ɔ:/ və /ɒ/ saitləri olsa da, təhsilli kişilərin tələffüzündə birinci, qadınların nitqində isə /ɒ/, yəni ikinci variant işlənir.

İngilis dilindəki “when” [(h)wen] sözünün qadınların nitqində akustik parametrləri aşağıdakı rəqəmlərlə ifadə olunmuşdur: T = 127 m/san, I = 77 dB, F = 178 Hz (bax: cədvəl 3.1.3; şəkil 3.1.2).

Şəkil 3.1.2.
İngilis dilindəki “when” və “who” sözlərinin ossiloqramları

“*Who*” [hwu:] sözünün qadınların nitqindəki akustik parametrləri belədir: $T = 226$ m/san, $I = 73$ db, $F = 195$ hs (bax: cədvəl 3.1.3; şəkil 3.1.2). “*When*” kimi sözlərdə [w] sonor samitini qadınlar adətən [hw] variantı kimi tələffüz edirlər (bax: şəkil 3.1.2).

Tələffüz cəmiyyətin fərqli təbəqələri arasında bəzən yeganə sosial marker kimi çıxış edir. Məsələn, cəmiyyətin yuxarı sosial sinif nümayəndələri ingilis dilindəki “have”, “heard”, “house”, “husband” sözlərini [hæv], [hɜ:rd], [haus], [hʌsbənd] kimi tələffüz etmələrinə baxmayaraq, cəmiyyətin aşağı təbəqəsinin nitqində bu sözlərin başlanğıcındakı [h] udlaq samitinin tələffüz edilməməsi səciyyəvi haldır.

III fəslin “*Sosial dialektlərdə leksik-semantik sosiallığın təzahürü*” adlı 2-ci paragrafında dil strukturunun ayrı-ayrı səviyyələrinin dilin sosial tərəfləri ilə sıx əlaqəsi olduğu göstərilir. Dilin struktur vahidləri fərdin sosial kimliyinin daşıyıcısıdır. Dil sistemində sosiallığın özünü kəskin büruzə verdiyi səviyyə leksik səviyyədir.

Müxtəlif sosial qruplara mənsub danışanlar dilin leksik ehtiyatından istifadə edərək, adətən cəmiyyətdə öz sosial mövqə, təhsil səviyyəsi və peşə kimliklərini əks etdirən söz və ifadələrə üstünlük verirlər. Bu variasiyalar təkcə fərqli leksik vahidlərin seçimində deyil, həm də həmin vahidlərin daşdığı semantik çalarlarda da özünü göstərir. Məsələn, işçi sinfinə mənsub şəxslər gündəlik ünsiyyətdə “gündəlik iş”, “çörək pulu qazanmaq”, “əlinə baxmaq” kimi ifadələrdən istifadə etdiyi halda, ali təhsilli və yüksək sosial statusa malik fərdlər eyni məzmunu “karyera qurmaq”, “peşəkar fəaliyyət”, “maddi təminat” kimi rəsmi və normativ leksik vahidlərlə ifadə edirlər. Bu leksik fərqliliklər sosial təbəqələşmənin dilə təsirinin konkret təzahürüdür. P.Tracilin də yazdığı kimi, *“leksik variasiyalar sosial strukturun dildə necə əks olunduğunu göstərmək baxımından açar rol oynayır”*.⁴²

Dildə sosial dialektlərin leksik-semantik səviyyədə özünü göstərməsi, əsasən, məişət və rəsmi leksikanın qarşılaşdırılmasında, müxtəlif sosial qruplara aid jarqon və slenqlərin istifadəsində, həmçinin nəsilərarası leksik fərqlərdə müşahidə olunur. Məsələn, Azərbaycan dilində “çörək pulu” kimi gündəlik ifadələr ilə “gəlir” tipli rəsmi terminlər arasındakı fərq, rus dilində tələbə və gənclərin leksikonuna aid “общага”, “зачётка” kimi jarqonlarla yüksək təbəqəyə aid “приём”, “дама” kimi prestijli sözlərin işlənməsi bu prosesin mahiyyətini əyani şəkildə əks etdirir.

İnternet sosiolekti dilin müasir texnoloji cəmiyyətə necə uyğunlaşdığını göstərən aktual fenomendir və sosiolektlərin yeni forması kimi izah olunur. Gənclər, yeniyetmələr və sosial media istifadəçiləri arasında yayılaraq sözlərin qısaldılması, dil qarışıqları və slenqlərin dominantlığı ilə reallaşır. Məsələn, *“layk eləmişəm”*, *“story atmışam”*, *“ban ediblər”*, *“çatlaşıırıq”* və s. İngilis dilində internet sosiolekt nümunəsi kimi *“brb”* (*be right back*), *“Lol”* (*laugh out loud*), *“ROTFL”* (*Roll on the floor laughing*), *“smh”* (*shake my head*) və *“ttyl”* (*talk to you later*) kimi sözləri göstərə bilərik. İnternet sosiolekt formasının hətta öz onlayn lüğəti də var və burada fərqli sözlərin mənasını axtarıb tapmaq mümkündür.

⁴² Trudgill, P. Sociolinguistics: An introduction to language and society / P.Trudgill. – Penguin UK: – 2000. – 4th ed. – p.125.

Yeniyetmələrin öz aralarında kommunikasiya vasitəsi kimi slenqlərdən istifadə edərək qısa müddət ərzində kimin onların qrup üzvü olub-olmadığını müəyyən edə bilirlər. Onlar slenqləri həm də valideynlərinin başa düşə bilmədiyi “gizli dil” kimi istifadə edirlər. “Gizli dil” olduğundan o tez-tez dəyişikliklərə məruz qalır, yəni sosial platformada olan hər hansı kiçik bir yenilik belə slenqdə öz əksini tapır. Məsələn, “cool” kimi slenq sözlər bəzən illərlə mövcud olsa da, bəzilərinin ömrü bir neçə ay və ya bir neçə il çəkir, məsələn “bling” sözü kimi.

Azərbaycan dilində də gənclərin istifadə etdiyi gizli sosial dialekt nümunələri əsasən slenq, kodlaşdırılmış ifadələr, qrupdaxili anlaşıma məqsədli söz dəyişmələri şəklində ortaya çıxır. Bu dil formaları qeyri-rəsmi, qrup daxilində məxfiliyi təmin edən, həm də eyniyyət (identiklik) bildirən dil vasitələridir. Müxtəlif yaş qruplarında isə slenqlərin istifadəsi özünü fərqli şəkildə biruzə verməkdədir.

Peşə sosiolektləri də dilin sosial variasiyasının mühüm bir qolu kimi, peşə əsasında formalaşan sosial kimliyin fərdi və kollektiv ifadə vasitəsidir. Bu sosial dialekt nümunəsi müxtəlif dillərdə termin, metaforik ifadə və konkret sahəyə bağlı slenqlərlə fərqlənir. Məsələn, “anamnez”, “metodik vəsait”, “protokol tərtib etmək”, “intubate”, “synergy”, “performans ödevi”, “kırmızı alan” və s. kimi sözlər göstərilə bilər.

Sosiolektlər fərdlərin cinsi xüsusiyyətlərinə əsaslanan dil fərqliliklərini də əhatə edir. Qadın və kişi sosiolektləri dilin genderə (cinsə) əsaslanan fərqli istifadəsi deməkdir. Bu fərqlər leksik – semantik, fonetik, üslubi və sintaktik səviyyələrdə özünü göstərə bilər. Sosiolektlər sosial markerlər kimi qadın və kişi nitqində mədəniyyət və cəmiyyətin həyatında gender rolları və stereotiplərin inikasında mühüm rol oynayır. Təsədüfi deyil ki, D.Tannen qadın və kişi danışığını “iki fərqli mədəniyyətin dialoqu” kimi izah edir: “*Qadınlar üçün danışmaq daha çox əlaqə və anlayış göstərmək, kişilər üçün isə danışmaq informasiya vermək və status göstərmək üçündür*”.⁴³ Məsələn:

⁴³ Tannen, D.F. You just don't understand: women and men in conversation / D.F.Tannen. – New York: William Morrow & Co., – 1990. – p.149.

Azərbaycan dilində qadın “*nə incə düşünmüşən*”, kişi “*normaldı*”, ingilis dilində qadın “*that is so cute*”, kişi “*that is cool*”, qadın “*i feel like*”, kişi “*i think*” və s. fərqli nitq nümunələri misal ola bilər.

Sosium daxilində müəyyən təbəqəyə aid insanların dildən istifadəsi, dil yaradıcılığı və sosial şüuru hər bir fərdi və sosiolektin yaradılmasında mühüm rol oynayır. Konkret sosial qruplara aid sosiolekt ərazi ilə deyil, sosial kontekstlə əlaqəliliyi ilə müəyyən edilir.

“**Nəticə**” hissəsində nəzəri mənbələr və dil materialının tədqiqindən əldə edilmiş nəticələr ümumiləşdirmişdir:

1. “Monolitlik” inkişaf etmiş milli dilə yaddır, çünki o, həm mədəniyyət və dilin korrelyasiyasının ümumi qanununa, həm də konkret sosiumun milli-səciyyəvi inkişaf nümunələrinə uyğun inkişaf edən “sistemlər sistemini” təmsil edir. Dilin sosial diferensiasiyası cəmiyyətin sosial müxtəlifliyinin əlamətidir. Konkret sosiumun dil mədəniyyəti ilə əlaqəli sosiolektlər milli dilin sosial-kommunikativ sisteminin mühüm hissəsidir. Cəmiyyətin sosial təbəqələşməsinin gerçəkliyini əks etdirmək isə sosiolektlərin immanent xüsusiyyətidir.

2. Ərazi və sosial cəhətdən diferensiallaşmaya məruz qalan dil təkcə şəxslərarası ünsiyyət vasitəsi kimi deyil, həm də sosial statusun, sosial vəziyyətlər və sosial məqsədlərin göstəricisidir. Dil sosial fenomen kimi, cəmiyyətə xidmət edən digər hadisələrlə yanaşı, sosial hadisələr kateqoriyasına da aiddir. Şüuru əks etdirən dil təkcə sosial-sınıf funksiyaları deyil, həm də müəyyən edilmiş anlayışlar və kateqoriyalarla koqnitiv-diskursiv funksiyaları yerinə yetirir. Dilin mühüm xüsusiyyəti sosial şüuru bütövlükdə əks və ifadə etmək vasitə olmasıdır ki, bu da onun əsas kommunikativ funksiyasından – fərdlərarası ünsiyyət vasitəsi olması mahiyyətindən qaynaqlanır.

3. Sosioantroposentrik əlamətli sosial dialektlər cəmiyyətin dildən istifadəsinə, eləcə də dilin inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmək gücündə olan linqvokulturoloji fenomendir. Sosial dialektlər müəyyən sosial qrupların təcridinə səbəb ola və müxtəlif sosial təbəqələrin üzvləri arasında ünsiyyətə maneələr yarada bilər. Eyni zamanda, sosial dialektlər sosial kimliyin markerləri və mədəni müxtəlifliyi ifadə etmək vasitəsi kimi xidmət edir.

4. Sosial dialektlər cəmiyyətin dil müxtəlifliyi və mədəni xüsusiyyətlərini əks etdirir. Sosiolektlər müxtəlif insan qrupları

arasında ünsiyyət və ifadə fərqlərini əks etdirir. Kommunikasiya aktında sosiolektlərin istifadəsi müxtəlif qrupların ictimai müzakirələrə daxil olmasını asanlaşdırır və ünsiyyət üçün daha əlçatan mühit yaradır. Britaniya cəmiyyətinin uzun müddətdir sosial qruplara üzvlənməsinə rəğmən, orta təbəqə dialektlərindən elitanın da istifadə etdiyi üçün bu meyil hazırda enən istiqamətdə hərəkət edir, ayrı-ayrı sosiolektlər artıq bir-birinə güclü qarşılıqlı təsir edir və gündəlik danışqda, mediada və ədəbiyyatda geniş yayılmaqdadır.

5. Dilin sosial, sosial-funksional və üslubi variantlılığının nəticəsi olan sosial dialektlər fərqli mədəniyyətlər və dillərin müxtəlifliyini əks etdirir və müasir cəmiyyətin bir növ “səsi”dir. Sosial dialektlərin yaranması sosiomədəni və tarixi amillərdən qaynaqlanır. İngilis dilinin inkişafı zamanı onun müxtəlif mədəniyyətlər və regional dialektlərlə qarşılıqlı əlaqədə olması onun müxtəlif sosial və regional variantlarının formalaşmasına səbəb olmuşdur. Sosial dialektlər danışanın cəmiyyətinin, mədəniyyətinin, təhsilinin və sosial statusunun xüsusiyyətlərini əks etdirdiyi üçün milli dilin bir variantıdır. Sosial dialektlər işçi sinfi, elita və gənclər kimi müəyyən sosial qruplarla əlaqəlidir. Sosiolektlərə xüsusi leksik, fonetik (tələffüz) və qrammatik xüsusiyyətlər daxildir.

6. Sosiolekt fenomenini aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar: müəyyən sosial amillərlə şərtlənən sosial qrupun dili, dilin standart variantından asılı variantıdır və onun fonetik, leksik və sintaktik sistemləri sosial amillərin təsiri altında yaranır. Sosial dialekt, ümumiyyətlə, invariant, kiçik ədəbi dil, bəzən standart dil səviyyəsinə qədər genişlənə bilən dildir. Sosial dialektlərin standart dilin qanunlarından sapmalar kimi birmənalı şərh qəbul edilməzdir, çünki cəmiyyətin mövcudluğunun əsas amil dil cəmiyyətdaxili proseslərdən təsirlənməyə bilməz.

7. Dilin sosial variantlılığı və kommunikantların (adresant-adresat) nitqinin diferensiallaşması sosiolinqvistik baxımdan zəngin mənbədir, çünki insanın nitqi onun müəyyən sosial və ya sosiomədəni qrupa mənsubluğunun göstəricisidir. Linqvokulturoloji amillərlə şərtlənmiş sosiolektlər mədəni-konnotativ və emosional məna çalarlarına malikdir. Substandart leksikanın mədəni cizgilərini daşıyan sosiolektlər ətraf aləmi sosiomədəni münasibətlər prizmasından əks

etdirməsində, eləcə də sosial status, peşə, cins, yaş və s. parametrlərə uyğun şəkildə dil daşıyıcılarının dünyanın milli dil mənzərəsini formalaşdırmasında iştirak edən linqvokreativ təfəkkür formasıdır.

8. Sosiolektlərin təhlili dil sisteminin ayrı-ayrı səviyyələrinin – fonoloji, morfoloji, leksik, sintaktik və üslubi səviyyələrinin sosial konsituasiyalara uyğunlaşma xüsusiyyətlərini, onun fəaliyyət mexanizmini təmin edən sosiomədəni təcrübənin təbiətini, canlı və dinamik formasını, ciddi tənzimlənən variantlarında reallaşa bilməyən meyilləri və imkanlarını müşahidə etməyə imkan verir. Sosiolektlərin istifadəsinə dair sosiomədəni təcrübənin akkumulyasiyası sosiolinqvistik tədqiqatların qarşısında yeni perspektivlər açır. Ümumədəbi və sosial dialektlərin sinkretik təsviri müasir linqvopraqmatik və linqvokulturoloji tədqiqatlarda dildən istifadənin sosiolinqvistik portretini yaratmağa imkan verir.

9. İngilis dilində sosial dialektlərin fonetik təhlilinin nəticələri eyni bir sözün müxtəlif sosial təbəqə, yaxud cins nümayəndələrinin tələffüzündə fərqli akustik parametrlərin – əsas tonun tezliyi, intensivlik, zaman qiymətlərinin qeydə alındığını əks etdirir [bax: cədvəl 3.1.1., 3.1.2, 3.1.3, 3.1.4, 3.1.5, 3.1.6]. Informantların tələffüzündə müşahidə olunan akustik parametrlərin göstəricilərinin sabitliyi sosiolektlərin fonetik xüsusiyyətlərinin fərdlərin yaş, gender, cəmiyyətdəki sosial statusu, rolları və s. amillərdən asılılığını göstərir. Akustik parametrlərin nəticələrinə əsasən deyə bilərik ki, sözün müxtəlif tələffüz formaları solumun fərqli təbəqələri arasında sosial markerlərdən biridir.

10. Dil kontekstual və məqsədyönlü amillərin təsiri ilə müxtəlif formalarda reallaşır. Sosial-siyasi amillərin təsirindən yaranan sosiolektlər cəmiyyətdə sosial strukturlar və güc dinamikasının əksi, cəmiyyət daxilindəki sinfi bölgünün linqvistik göstəricisidir. Təhsil, etnik və irqi mənsubiyyət, yaş, gender münasibətləri və fərdlərin cəmiyyətdəki sosial statusu və rolları, dövlət strukturları və siyasi institutlar da sosial dialektlərin formalaşmasında mühüm amillərdəndir.

Tədqiqatın məzmunu və əsas müddəaları müəllifin aşağıdakı tezis və məqalələrində öz əksini tapmışdır:

1. Nitqin müxtəlif şəkillərində sosiallığın təzahür xüsusiyyətləri // – Bakı: Azərbaycan Dillər Universiteti, Elmi xəbərlər. – 2022. №1, – s.45-49.
2. Sosial siniflər dildə sosial dialektlərin yaranma səbəbi kimi // – Bakı: Bakı Dövlət Universiteti, Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, – 2022. №3(120), – s.57-60.
3. Dildə ərazi və sosial dialektlərin qarşılıqlı mövcudluğu // – Bakı: AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Filologiya məsələləri, Elm və Təhsil, – 2022. №5, – s.123-132.
4. Dilin sosial diferensiasiyası məsələsinə ümumi baxış // The XXV International Scientific Symposium “Civilizational bridges between people and cultures” Azerbaijan-Ukraine. – Aprel 23, – 2022, – s.38-41.
5. Dildə sosial sinif və sosial dialektlərin qarşılıqlı mövcudluğu məsələsinə ümumi baxış // The XXVI International Scientific Symposium “Şuşa: Triumph of Victory” Eskişehir/Turkey. Eskişehir Azərbaycanlılar Derneği, – May 29, – 2022. – s.103-106.
6. Cins və yaş xüsusiyyətlərinin dildən istifadəyə təsiri // Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu. Konfrans Azərbaycanın qədim şəhəri Şuşanın 270 illik yubileyinə həsr olunur. Doktorantların və Gənc Tədqiqatçıların XXV Respublika Elmi Konfransının (NASCO XXV) materialları (Humanitar elmlər). – Bakı: – 23-24 noyabr, – 2022, – s.122-126.
7. Ali təhsil və elm: ənənələr və yeniliklər // Heydər Əliyev və Azərbaycanda ali təhsil” Ümummilli lider Heydər Əliyevin 100 illik yubileyinə həsr olunmuş Respublika elmi konfransının materialları. Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu, – Naxçıvan: “Məktəb” nəşriyyatı, – 12 may, – 2023, – II hissə. – s.118-120.
8. Multikultural dəyərlər və təhsilimiz // Azərbaycan Dillər Universiteti, Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 100-cü ildönümünə həsr olunmuş “Heydər Əliyev:

- Multikulturalizm və tolerantlıq ideologiyası". VI Beynəlxalq elmi konfrans. – Bakı: Mütərcim, – 14 iyun, – 2023, – s.248-249.
9. Sosial dialektlərin formalaşmasında ictimai siyasi amillərin rolu // X Международная научно-практическая конференция “Наука и Технологии” [Филологические Науки]. – Алматы, Казахстан. – 26 mart, – 2024, – s.55-58.
 10. Sosial dialektlərin öyrənilməsinin nəzəri əsasları // – Bakı: Mütərcim, Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, – 2024. №3, – s.122-125.
 11. Manifestation of sociality in different styles of speech // – Київ: Вісник післядипломної освіти: зб. наук. праць. Серія “Педагогічні науки” / НАПН України ДЗВО “Ун-т менедж. освіти”; голов. ред. В.Олійник; редкол.: І. Андрощук [та ін.]. Юстон. – 2024. Вип.29(58), – p.67-80.
 12. Modern linguistic theories in the exploration of social dialects // Актуальные проблемы Романо-Германской филологии и методики преподавания иностранных языков. Материалы XIV международной научной конференции. Министерство образования Республики Беларусь Учреждение образования «Гомельский государственный университет имени Франциска Скорины». – Гомель. – 25 октябрь, – 2024. – с.38-40.
 13. Возникновение и распространение социальных диалектов среди молодежи (на основе исследований Пенелопы Эккерт) // Международный конгресс «Гуманитарная наука в контексте Культуры – Цивилизации – Глобальности: Язык, Этнос, Общество», посвященный 100-летию со дня рождения академика Абдуали Туганбайулы Кайдара. – Казахстан, Алматы: Библиотека Аль-Фараби (КазНУ). – 10-11 декабря, – 2024. – с.235-239.
 14. Reasons for the emergence of social dialects in a language // – Україна: Міжнародного гуманітарного університету, Науковий вісник, Серія: Філологія Збірник Наукових Праць. Видавничий дім «Гельветика», – 2025. №73, – p.118-121.
 15. The influence of social classes on language // Елецкий государственный университет им. И.А.Бунина. Филология, лингвистика и лингводидактика в современном обществе:

сборник материалов II Международной научной конференции, посвященной 95-летию со дня рождения Е.И.Пассова. Елец. – 17 апреля, – 2025. – p.100-102.

16. The development and expansion of adolescent social dialects (based on Penelope Eckert's research) // – Bakı: Azərbaycan Dillər Universiteti, ADU-nun Elmi Xəbərləri (humanitar və ictimai elmlər). – 2026. №1, – p.75-80.
17. Sosial dialektlərin araşdırılmasına psixolinqvistik və neyrolinqvistik baxış // Bakı Avrasiya Universiteti, “From Tradition to the Future” Ases VI: International Scientific Research Conference. Azerbaijan Conference Book. – 05-07 March, – 2026. – s.307-309.

Dissertasiyanın müdafiəsi 16 oktyabr 2026-cı il tarixində saat 13:00-da Azərbaycan Dillər Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən FD 2.12 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ1014, Bakı şəhəri, Rəşid Behbudov küçəsi, 134.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dillər Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferatın elektron versiyası Azərbaycan Dillər Universitetinin rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 14 sentyabr 2026-cı il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 25.06.2026

Kağızın formatı: 60x84 1/16

Həcm: 45911 işarə

Tiraj: 100 nüsxə